

ИСТОРИЯ

ПАТРОНИМ ИЛИ ПРОЗВИЩЕ? ИЗ ИСТОРИЯТА НА ДРЕВНОРУСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АНТРОПОНИМИКА

Виталий Нагирни

Abstract: The article deals with the analysis of Rus' medieval personal names. The object of the study is the examples of anthroponyms, which origin is not obvious and which can mean both the patronym and the nickname of their owners. The main attention is paid to such anthroponyms as: Khaldeevich („Халдѣвичъ“), Pereyaslavich („Переяславича“), Akerovich („Акерович“). On the one hand, the suffix „-ич“ in these personal names can show that they are patronyms. On the other hand, the names from which they could come are unknown in modern sources. It gives certain reasons to consider them nicknames.

Keywords: Rus', patronym, nickname, Khaldeevich, Pereyaslavich, Akerovich.

Средновековните древноруски прозвища от XI–XIII в., за разлика от личните имена, са изследвани доста слабо. Би могло да се допусне, че тази ситуация е обусловена от недостатъчния изворов материал за този вид антропоними. Действително, представителите на управляващата в Рус династия на Рюриковичите през XI–XIII в. много рядко са получавали допълнителни лични имена в качеството на прозвища. Примерите за употребяването на прозвища от съвременниците по отношение на конкретни личности с княжески произход са по-скоро изключение. Като примери можем да посочим Мстислав Володимирович Велики, Андрей Володимирович Добри или Мстислав Ярославич Неми. С определена предпазливост към тях може да бъдат отнесени също Володимир Всеволодович Мономах и Андрей Юриевич Боголюбски. Но в случая на първия името „Мономах“ не е прозвище, а родово име на майка му, роднина на византийския император Константин IX Мономах. Колкото до името „Боголюбски“, има основания да се смята, че летописецът от XII в. го е използвал като епитет на княза, а не като прозвище, в каквото този епитет се е превърнал значително по-късно (вж. Заграевский 2014; Данилевский 2017). Що се отнася до такива широко разпространени в научната литература „прозвища“ като „Мъдри“, „Храбри“,

„Осмомисъл“, „Юначни“ (Удалой), „Невски“ и др., всички те, както показват по-новите изследвания, са по-късни по произход и не са се използвали от съвременниците на тези князе (по-подробно вж.: Вилкул 2005; Dąbrowski 2008: 509–510; Сиренов 2017; Ищенко 2019; Нагірний 2019б).

Съвсем различно изглежда ситуацията с използването на допълнителни собствени имена в средата на болярите. Древноруските летописи, грамотите върху брезова кора и епиграфските надписи са запазили до наши дни десетки болярски прозвища, което свидетелства за широкото им използване в тези среди на древноруското средновековно общество.

Като цяло етимологията на прозвищата сред болярския елит през XI–XIII в. позволява сред тях да се установят няколко основни групи. Най-разпространената от тях са прозвищата¹⁸, характеризиращи човека според особеностите на външни или вътрешни черти, например: *Володислав Ломоносый* („Володъслава Ломоносаго“) – Володислав Счупения нос, *Вячеслав Толстый* („Вачеславъ Толъстый“) – Вячеслав Дебелия, *Данило Великий* („Данила Великаго“) – Данило Големия, *Дмитро Храбрый* („Дмитра Хороброго“) – Дмитро Храбрия, *Добриня Довгий* („Добрыны Долгаго“) – Добриня Дългия, *Михалко Скула* („Михалка же Скоулоу“) – Михалко Скулата, *Олекса Орешок* („Шлексию Шрѣшькомъ“) – Олексий Орехчето, *Семен Чермный* („Семьонка Чермнаго“) – Семен Червения, *Станислав Добрый* („Станислава Доброгo“) – Станислав Добрия, *Твердислав Чермный* („Твердислава Чермногo“) – Твердислав Червения и др.

Доста разпространени са били прозвищата, които се извеждат от социалния произход или дейността на носителя им или на неговите предци: *Александър Попович* („Александръ Поповичъ“) – попски син; *Коснятин Положишило* („Коснатина рекомаго Положишила“) – човек, който е оставил шилото настрана, т.е. чийто занаят е предполагал работа с шило, може би е бил обушар, а после е преминал на служба на княза; *Оловянецъ* („Шлованъца“) – професия, свързана с „олово“, което по това време е можело да означава ‘калай’ или ‘олово’, *Семен Олуйович* („Семьонъ Шлюевичъ“) – от „олъ“ или „олуй“ – пиво, алкохолна напитка; може да означава човек, който обича пиво или алкохолни напитки; *Степан Медушник* („Степана Медоушника“) – от „медъ“ – алкохолна напитка от мед; може да означава човек, който: 1) обича напитки от мед; 2) пчелар; 3) отговаря за княжеските запаси от алкохолни напитки;

Разпространени са също така прозвищата, произтичащи от етническите корени: *Володислав Лях* (Володислав Поляка), *Иванко Захарович Козарин* (Хазарина),

Георгий Угрин (Унгареца), *Мойсей Угрин* (Унгареца), на носителите им или на техните предци. Отделна група представляват прозвищата, сочещи към произхода на носителя му от един или друг регион, например: *Андрій Путивлич* (от гр. Путивль), *Борис Межибозки* (от гр. Меджибиж), *Васил Полочанин* (от гр. Полоцк), *Василко Белжанин* (от гр. Белз), *Кафилат Селезенец* (от Силезия, регион в Полша)¹⁹, *Климент Смолятич* (от гр. Смоленск), *Кузмище Киянин* (от гр. Киев), *Прокопий Полочанин*, *Якив Полочанин* (от гр. Полоцк), *Семен Коднински* (от летописния град Кодин).

Още една група, доста малобройна, представляват прозвищата, които могат да посочват изпълняваната от човека или неговите предци функция в княжеския двор, напр.: *Володислав Кормиличич* („Володислав же кормиличич“) или *Семен Дядкович* („Семена своего Дадьковича“) (вж. Древнерусские; Ипатьевская 1908; Лаврентьевская 1926–1928; Новгородская 1950; Радзивилловская 1989; Kronika 2017; Именной 1998). По отношение на първото име са възможни две тълкувания: 1) син на „кормилец“ – опекуна и възпитателя на малолетния княз; 2) син на „кормилица“ – дойката. По отношение на второто: син на „дядько“ – възпитателя на малолетния княз.

Всички гореизброени прозвища, независимо от това към коя група се отнасят, се обединяват от две общи черти. Първо, няма основания за съмнения, че всички тези лични имена са прозвища. Второ, етимологията им е достатъчно прозрачна и не предизвиква особени дискусии.

Освен споменатите по-горе антропоними изворите запазват и примери на лични имена, чийто произход не е толкова очевиден и които на пръв поглед изглеждат патроними. Към такива примери може да се отнесат втората част от личните имена на хора като: звенигородския воевода *Иван Халдеевич*, Киевския воевода *Нажир Переяславич*, пратеника на киевския княз Володимир Рюрикович *Петро Акерович*. На пръв поглед окончанието „-ич“ убедително свидетелства в полза на това, че всички тези имена са патроними. По-задълбоченият и внимателен анализ обаче предизвиква съмнения дали произлизат от имената на предците по бащина линия и дава определени основания да бъдат отнесени към прозвищата. Да разгледаме по-подробно всеки от дадените примери.

Иван Халдеевич. Звенигородският воевода е споменат на страниците на *Киевския летопис* под 6654 (1146/1147) летописна година като „Иванъ Халдѣевичъ“ (Ипатьевская 1908; 320). Относно първата част от името няма никакви съмнения – това е лично мъжко име, което произхожда от староеврейското „Iḥānān“ (Етимологічний 1985: 287–288). Значително по-сложно е да се установи значението и произхода на втората част – „Халдѣевичъ“. Ако го сметнем за патроним, трябва да приемем, че бащата на Иван би

19 Възможно е да се изкаже такова предположение, без да може да се изрази пълна увереност. – Бел. авт.

трябвало да носи името Халдей. При това не е ясно дали Халдей е било обикновено име или прозвище, което се извежда от думите „халдей“ и „халда“, с които в Рус са назовавали грубите, безсрамни и нахални хора (Даль 1866: 494). По-вероятна изглежда втората възможност (Нагірний 2019а: 95). Проблемът обаче е там, че това име е доста нетипично, върху което обръща внимание и Михайло Грушевски (Грушевський 1905: 425). То не е известно в древноруския средновековен именослов (вж.: Тупиков 1903: 802; Skulina 1974: 40, 153; Wójtowicz 1986: 294С; Чучка 2011: 412) и отсъства също в ономастиката на другите славянски народи (див.: Taszycki 1925: 68–69; Słownik 1965–1967: 307; Pleskalová 1998: 132–133; Грковић 1977: 203; Илчев 1969: 517).

Изказаното по-горе допускане не е единственото възможно обяснение на личното название „Халдѣевич“. Вниманието привлича още една връзка между между прозвището „Халдѣевичъ“ и Халдея – военно-административната единица на Византийската империя, разположена в североизточна Мала Азия с център Трапезунд, която е получила названието си от народа халди, живял в този регион. С оглед на активните политически и икономически връзки на галицките Ростиславичи с Византия (вж.: Нагірний 2003; Voytovych 2011), появата на човек от този регион на служба на перемишълския и звенигородски²⁰ княз Володимирко не изглежда нещо необичайно. Още повече, че са известни немалко примери за чужденци на служба при Рюриковичите през XI–XIII в. (вж.: Нагірний 2019б; Nagimyy 2019а: 10–11; 2019b).

Нажир Переяславич. Въпросната личност е спомената в *Киевския летопис* в родителен падеж като „Нажира Переяславича“ под 6670 (1162/1163) година (Ипатьевская 1908: 518). В действителност, както показват изследванията на Николай Бережков, това упоменаване трябва да се датира към 6668 (1160/1161) годна (Бережков 1963: 173–175). Първата част от личното име на болярина е славянско собствено име, в основата на което лежи думата „жир“ (живот, охолство) (Чучка 2011: 252). Колкото до втората част от името – „Переяславича“ – тя е значително по-сложна за обясняване. Теоретично съществува възможност тя да може да се изведе от името Переяслав. Но това мъжко име не е зафиксирано нито веднъж в Рус през XI–XV в. (Тупиков 1903: 301; Wójtowicz 1986: 263). Среща се подобно прозвище обаче: през 1491 г. се споменава Никита Логинов Переяславцев, а през 1541 г. – Никита Иванович Переяславцев (Веселовский 1974: 242). Естествено, приведените примери са значително по-късни и не могат да служат като убедителен аргумент. Но те, най-малкото, не противоречат на допускането, че „Переяславича“ не е патроним, а прозвище, което сочи към произход на Нажир от град Переяслав или от Переяславската земя. Още повече, че самите древноруски летописци за назоваване на жителите на този регион

20 По онова време съществуват княжества с центрове в гр. Перемишъл (сѣвр. Полша, пол. Przemyśl) и гр. Звенигород (сѣвр. с. Звенигород край Лвов) – Бел. авт.

употребяват не само формата „Переяславци“ (Ипатьевская 1908: 290), но и „Переяславичи“ (Ипатьевская 1908: 330).

Петър Акерович. Идвестен е от статията под 6738 (1230/1231) година в *Лаврентиевия летопис* и редица по-късни летописи като „Петръ Акеровиѣ“ (Лаврентьевская 1926–1928: 455–456; Летопись 1856: 137, забел. 3; Летописный 1885: 101) и „Петр Акирович“ (Московский 1949: 125).

Първата част от името на пратеника на киевския кнез не предизвиква никакви въпроси. Това е християнско име, произлизащо от гръцкото Πέτρος і латинското Petrus (Етимологічний 2003: 362; Skulina 1974: 207). Етимологията на втората част от името обаче е много сложна за разбиране. Степан Томашевски и Тадеуш Скулина допускат, че произлиза от името Акер. Но и двамата изследователи са принудени да причислят този антропоним към имената, чийто произход е невъзможно да се установи (Томашівський 1927: 282; Skulina 1974: 77). Името „Акер“ действително не е известно на нито един древноруски източник (Тупиков 1903: 31; Wójtowicz 1986: 170). Нещо повече, в Рус не е било известно дори съществително „акер“ (Даль 1863: 7; Срезневский 1893: 19). В по-късно време в югоизточните земи на Рус може да се срещне само подобно лично име „Акирь“, което обаче се споменава само опосредствано („Макаръ Акирев || с(ы)нъ“, 1427–1433 г.; Акты 1964: 469) и се е отнасяло към редките антропоними. Възможно е произходът на името Акер/Акир да трябва да се търси в тюркските езици, където са съществували подобни антропоними, например Акил (Āgil; Гафуров 1987: 123). От друга страна, не може да се изключи възможността името „Акеровиѣ/Акировичъ“ също да е прозвище. Привлича вниманието сходството на този антропоним с името Акира, главния герой в *Повестта за Акира Премъдри* (Повесть 1980), която е била известна в Рус още през XI–XII в. (Творогов 1992: 343). Ако допуснем, че „Акеровиѣ/Акировичъ“ е прозвище, дали то не сочи към определени черти от характера на Петър, например към мъдрост или дипломатически талант?

Завършвайки този кратък оглед е необходимо да се даде отговор на още един въжен въпрос – дали изворите са запазили други примери за прозвища, завършващи на „-ич“? Да, такива примери наистина са известни. например: *Андрей Путивлич* („Андрѣи Поутивлич“; Ипатьевская 1908: 870), *Семен Дядькович* („Семена своего Дадьковича“; Ипатьевская 1908: 930), *Семен Олюевич* („Семьонъ . Ълюевичъ“; Ипатьевская 1908: 732, 743; Чучка 2011: 269; Jusupović 2013: 236) или добре известният в Рус митрополит *Клим Смолятич* („Клима . Смолатича“; Ипатьевская 1908: 340). Приведените примери могат да послужат като допълнителен аргумент в полза на трактуването на анализиранияте по-горе лични имена като прозвища на носителите им.

В обобщение трябва да се подчертае, че е невъзможно убедително решение на проблема за произхода на личните имена Халдеевич, Переяславич и Акерович. Изказаните по-горе съображения навеждат на мисълта, че това биха могли да са прозвища, но авторът напълно осъзнава, че това е само една работна хипотеза. Да се потвърди или да се отрече тя биха помогнали допълнителни интердисциплинарни изследвания.

Превод от украински: Албена Стаменова

Извори:

Акты 1964: Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV – начала XVI в. В 3-х т., отв. ред. акад. Б. Д. Греков, т. 3, Москва 1964.

Древнерусские: Древнерусские берестяные грамоты, [on-line:] <http://gramoty.ru/birchbark/> (посетено 5.06.2020).

Ипатьевская 1908: Ипатьевская летопись. – Полное собрание русских летописей, т. 2, Санкт-Петербург, 1908.

Лаврентьевская 1926–1928: Лаврентьевская летопись. – Полное собрание русских летописей, т. 1, Ленинград, 1926–1928.

Летописный 1885: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – Полное собрание русских летописей, т. 10, Санкт-Петербург, 1885.

Летопись 1856: Летопись по Воскресенскому списку. – Полное собрание русских летописей, т. 7, Санкт-Петербург, 1856.

Московский 1949: Московский летописный свод конца XV в. – Полное собрание русских летописей, т. 25, Москва–Ленинград, 1949.

Новгородская 1950: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, под ред. и с предисл. А. Н. Насонова, Москва–Ленинград, 1950.

Повесть 1980: Повесть об Акире Премудром, подг. текста, перевод и комм. О. В. Творогова. – Памятники литературы Древней Руси: XII век, Москва, 1980, с. 246–281.

Радзивилловская 1989: Радзивилловская летопись – Полное собрание русских летописей, т. 38, Ленинград, 1989.

Kronika 2017: Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów), wyd., wstępem i przyp. opatrz. D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wilkuł, Kraków–Warszawa, 2017 (Серия: Pomniki Dziejowe Polski = Monumenta Poloniae Historica. Seria II, t. 16).

Литература:

Веселовский 1974: Веселовский, С. Б. Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии, Москва 1974.

Вилкул 2005: Вилкул, Т. Л. Мстислав Храбрый – к происхождению эпитета. – Древняя Русь: вопросы медиевистики, 2005, № 3 (21), с. 14.

Гафуров 1987: Гафуров, А. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь, Москва, 1987.

Грковић 1977: Грковић, М. Речник личних имена код Срба, Београд, 1977.

Грушевський 1905: Грушевський, М. Історія України-Руси, т. 2, Львів, 1905.

Даль 1863: Даль В. И., Толковый словарь живого великорусского языка, В 4 ч., ч. 1: А–З, Москва, 1863.

Даль 1866: Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 ч., ч. 4: Р–V, Москва, 1866.

Данилевский 2017: Данилевский, И. Н., Аристов, В. Ю. Андрей Боголюбский: „первый великоросс“. – Русско-украинский исторический разговорник: Опыт общей истории, сост. А. Б. Голубовский, Н. П. Соколов, Москва 2017, с. 31–49.

Заграевский 2014: Заграевский, С. В. К вопросу о происхождении прозвища князя Андрея Боголюбского и названия города Боголюбова – Материалы XVIII международной краеведческой конференции (19 апреля 2013 г.). Владимир, 2014. С. 9–16. [on-line:] <http://www.rusarch.ru/zagraevsky36.htm> (посетено 5.06.2020).

Етимологічний 1985: Етимологічний словник української мови: В 7 т., редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін., т. 2: Д–Копці, укл.: Н. С. Родзевич та ін., Київ, 1985.

Етимологічний 2003: Етимологічний словник української мови: В 7 т., редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін., т. 4: Н–П, укл.: Р. В. Бодирев та ін., Київ, 2003.

Илчев 1969: Илчев, С. Речник на личните и фамилии имена у българите, София, 1969.

Именной 1988: Именной и географический указатель к Ипатьевской летописи – Полное собрание русских летописей, т. 2, Москва, 1998, с. I–XXXIII.

Ищенко 2019: Ищенко, А. С. К вопросу о происхождении прозвищ древнерусских князей. – Палеоросия. Древняя Русь: во времени, в личностях, в идеях. Научный журнал, 2019, № 1 (11), с. 57–73.

Нагірний 2003: Нагірний, В. Відносини між Галицьким князівством і Візантією в XII – на початку XIII ст. – Питання історії України, т. 6, 2003, с. 45–49.

Нагірний 2019а: Нагірний, В., Звенигородський воєвода Іван Халдеевич. Просопографічні замітки. – Княжа доба: історія і культура, відп. ред. В. Александрович, вип. 13, Львів 2019, с. 94–98.

Нагірний 2019б: Нагірний, В., Чи існував „Ярослав Осмомисл“? Про наукову коректність вживання прізвиська галицького князя Ярослава Володимировича. – Галич. Збірник наукових праць, т. 4, за ред. М. Волощука, Івано-Франківськ, 2019, с. 95–104.

Нагирный 2019в: Нагирный, В. М. Поляки на Руси в XI–XII веках: перспективы использования русских летописей для изучения проблемы. – Актуальные проблемы источниковедения: материалы V Международной научно-практической конференции к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25–27 апреля 2019 г., редкол. А. Н. Дулов и М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., Витебск, 2019, с. 136–139.

Сиренов 2017: Сиренов, А. В. О прозвищах древнерусских князей. – Петербургский исторический журнал, 2017, № 2, с. 184–193.

Срезневский 1893: Срезневский, И. И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, т. 1: А–К, Санкт-Петербург, 1893.

Творогов 1992: Творогов, О. В. Повесть о Акире Премудром. – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси, вып. 1, Санкт-Петербург, 1992, с. 343–345.

Томашівський 1927: Томашівський, С. Предтеча Ісидора: Петро Акеревич, незнаний митрополит руський, 1241–1245. – В: Записки чину св. Василя Великого, т. 2, Жовква, 1927, вип. 3–4, с. 221–313.

Тупиков 1903: Тупиков, Н. М. Словарь древне-русских личных собственных именъ, Санкт-Петербург, 1903.

Чучка 2011: Чучка, П. П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник, Ужгород, 2011.

Dąbrowski 2008: Dąbrowski, D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku), Kraków, 2008.

Jusupović 2013: Jusupović, A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok 1205–1269). Studium prozopograficzne, Kraków, 2013.

Nagirnyy 2019a: Nagirnyy, V. „придоша къ Сѣополку ... Лашько”: Polak (?) na służbie w księcia kijowskiego Świętopelka. – Rocznik Przemyski, t. 55: Historia, 2019, z. 1 (22), s. 3–16.

Nagirnyy 2019b: Nagirnyy, V. Antroponimizacja etnonimu „Лахи” na Rusi w XI–XIII w. – Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018, eds. V. Nagirnyy and T. Pudłocki, Krakow, 2019, s. 197–205 (Серія: Colloquia Russica. Series I, vol. 9).

Pleskalová 1998: Pleskalová, J. Tvoření nejstarších českých osobních jmen, Brno, 1998.

Skulina 1974: Skulina, T. Staroruskie imiennictwo osobowe, cz. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974.

Słownik 1965–1967: Słownik staropolskich nazw osobowych, pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego, t. 1: A–D, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1965–1967.

Taszycki 1925: Taszycki, W. Najdawniejsze polskie imiona osobowe, Kraków, 1925 (Серія: Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny, t. 62).

Wójtowicz 1986: Wójtowicz, M. Древнерусская антропонимия XIV–XV вв. Северо-Восточная Русь, Poznań, 1986.

Voytovych 2011: Voytovych, L. Ruś Halicka a Bizancjum od XI do XIV wieku. Wybrane problemy. – Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace Historyczne, z. 138, 2011, s. 41–57.

Информация за автора:

Виталий Нагирни – доктор, доцент в Катедрата по история на Източна Европа, Институт за история, Ягелонски университет, Краков, Пошла.

E-mail: vitaliy.nagirnyy@uj.edu.pl